

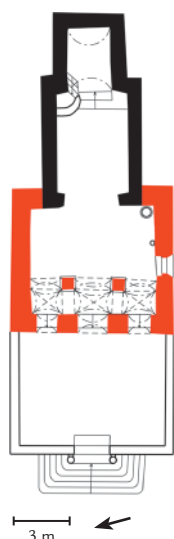
■ Obr. 1. Pohled na Kostolianskou dolinu. Foto J. Gloc – M. Frouz.

■ Obr. 2. Kostel sv. Jiří v Kostolanech pod Tribečom. Foto J. Gloc.

Kostel sv. Jiří v Kostolanech pod Tribečom

Komplexní výzkum jako šance pro budoucnost

■ Obr. 3.
Půdorys: černě
1. pol. 11. stol.;
červeně 13. stol.;
bez výplně
60. léta 20. stol.

Kostel sv. Jiří v Kostolanech pod Tribečom byl pro odbornou veřejnost objeven v roce 1968, kdy vyšlo druhé číslo časopisu Monumentorum tutela, věnované výzkumným pracím provedeným v šedesátých letech 20. století. Přestože svazek shrnoval výsledky ve své době mimořádně dobře pojatého výzkumu historické stavby, odborná obec je přijala relativně vlažně. Jako by se zalekla toho, co z publikovaného vyplývá – nedaleko od Nitry se snad zázrakem zachoval kostel vystavěný někdy v první polovině nebo kolem poloviny 11. století, ve kterém byl objeven cyklus relativně dobře dochovaných nástěnných maleb, jaké nemají ve střední Evropě obdoby a které bezpochyby patří do okruhu, který je nazýván předrománským uměním. Jak ukazují výsledky nejnovějších výzkumů, stavba obsahuje ještě další překvapení.

■ Jana MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ
Archeologický ústav AV ČR,
Praha, v. v. i.

Na počátku byl demoliční výměr

Kostel sv. Jiří stojí ve středu a na nejužším místě kostolianské doliny, na úpatí Velkého Lysce a dnes v obci, kde končí silnice. Stavba je jak architektonickou, tak duchovní dominantou kostolianské doliny (obr. 1, 2) a upozornila na sebe koncem 50. let 20. století, kdy se ocitla v havarijním stavu a úřady uvažovaly o její demolici. Kostolianská obec ovšem k něčemu takovému nesvolila a sama začala s obnovou, která vyvolala potřebu řady odborných výzkumů, zveřejněných ve výše zmíněném sborníku Monumentorum tutela 2. Výsledky archeologického

výzkumu, který tehdy vedl Alojz Habovštiak (1968), byly propojeny se stavebním průzkumem vedeným L. Šášky (1968), restaurátorský průzkum Pavola Fodora zase přispěl k umělecko-historické studii Josefa Krásy. Historický kontext k výše zmíněným příspěvkům vytvořil svou studií Vendelín Jankovič.

Z počátku neodborná rekonstrukce kostela na jedné straně stavbu zachránila, na straně druhé svým razantním postupem způsobila potíže, jejichž řešení se stalo aktuálním problémem. Do podlahy stavby byla vložena betonová deska, loď byla zakryta stropem nevhodné konstrukce, na západní straně byla připojena velká a lehká přístavba. Tato konstelace způsobila vlhnutí stavby a postupně i přímé ohrožení maleb. Následujících více než třicet

let byl o kostel, vyjma věřících, projevován jen sporadický zájem. Na konci 90. let 20. století se opět ocitl v neuspokojivém stavu. Tehdy byly sice podniknuty kroky ke zlepšení situace, ovšem po zrestaurování vstupního portálu a obnově fasád v letech 2001 a 2002 aktivita ustala a připravované projekty se staly archivním materiálem. Celkové řešení zůstalo opět v nedohlednu. Situace se změnila až v roce 2005, kdy na základě žádosti správce farnosti Ladice Igora Písečného a starosty obce Kostolany pod Tribečom, Ivana Hóka Pamiatkový úrad SR Bratislava zařadil dokončení památkové obnovy kostela sv. Jiří k prioritním akcím. V téže době shodou okolností pražský Archeologický ústav oslovil Pamiatkový úrad SR Bratislava a navrhl mu účast v mezinárodním projektu výzkumu evropské architektury do roku 1000. Na základě smlouvy o spolupráci obou institucí vznikl tým odborníků, jehož úkolem bylo prohloubení poznatků o kostele sv. Jiří a jeho zařazení do kontextů evropské architektury. Hlavním cílem ale bylo shromáždit relevantní informace a připravit stavbu na památkovou rekonstrukci, včetně přípravy předprojektové dokumentace a jednotlivých žádostí o financování stavby a restaurování maleb. Všechny provedené výzkumy a studie byly v r. 2009 publikovány znovu v monografickém sborníku Monumentorum tutela 21.

Stavební typ kostela a jeho stavební vývoj

V první stavební fázi šlo o jednoduchý, jednolodní, orientovaný kostel s pravoúhlým presbyteriem, zděný z lomového kamene. Interiér byl rozčleněn do dvou částí – presbyteria vystavěného na půdoryse nepravidelného lichoběžníka, a lodi. Presbyterium, zaklenuté valenou klenbou, není od lodi odsazeno architektonicky ztvárněným triumfálním obloukem, svou úlohu v tomto případě nejspíš sehrály nástěnné malby. Loď byla s presbyteriem pravděpodobně propojena třemi stupni. Ještě dnes můžeme spatřit torza snesené západní stěny (při výstavbě emporové přístavby). Původní podlaha byla litá z vápenné malty a patrně opatřena šedobílou mozaikou. Loď byla velmi pravděpodobně, jak bylo u předrománské architektury běžné, otevřena do krovu. Interiér presbyteria byl osvětlen oknem ve východní stěně, loď pak šesti vysoko položenými okny vejcovitého tvaru, třemi na severní a třemi na jižní stěně. V této chvíli není jasné, zda a jakým způsobem se okna, alespoň sezónně, uzavírala, a stejně tak nevíme, jakého charakteru byla střešní krytina. Stěny kostela, vyzděné z dlouhých lomových kamenů kladených do vysokých maltových lůžek, jsou velmi nepravidelné.

V druhé čtvrtině 13. století byla snesena západní stěna kostela a jeho prostor byl rozšířen o emporovou přístavbu. Bylo změněno

■ Obr. 4. Pohled do nejstarší části stavby před rekonstrukcí. Foto J. Gloc – M. Frouz.

komunikační schéma a hlavní vstup byl přenesen na jižní stranu kostela. V 16. století stavba vyhořela a zůstala delší dobu neopravena. Další opravy a úpravy se uskutečnily v 17. a 18. století, kdy byly také zakryty původní nástěnné malby a vystavěna menší západní přístavba, kterou v 60. letech 20. století nahradila větší cihlová stavba (Maříková-Kubková – Berger 2009; obr. 3).

Revizní archeologický výzkum

Jednou z našich prvních aktivit byl revizní archeologický výzkum vedený Památkovým úřadem Bratislava v exteriéru kostela. Jeho úkolem byla revize nálezové situace v sondách A. Habovštiaka z let 1964 a 1965 s cílem určit rozsah hřbitova a nejstarší horizont pohřbívání. V roce 2006 byla znovu otevřena sonda III severně od kostela. Vinou jejího ne zcela přesného zaměření v publikované zprávě došlo k rozšíření sondy o několik desítek centimetrů směrem na východ, kde byla zachycena část hrobu č. 78, který obsahoval doposud nejbohatší výbavu na hřbitově vůbec. Vedle jedince, antropology určeného jako infans II, pravděpodobně ženského pohlaví, který měl lebku rozdrčenou velkým tlakem, byl nalezen náhrdelník ze skla, reargaru a stříbra, esovitě záušnice a prsten. Skutečným překvapením a asi i znamením pro další výzkum byl nález nastříženého českého denáru Oldřicha I. z počátku období jeho první vlády, tedy po roce 1012 (Baxa – Polanský – Bisták 2006; Baxa – Bisták 2009).

Na revizní výzkum navázal průzkum osídlení kostolianské doliny vedený Katedrou archeologie Univerzity Konstantina Filozofa v Nitrě. Na základně sběrů byly zmapovány jednotlivé lokality a bylo konstatováno, že dolina byla trvale osídlená od mladší doby kamenné (Borzová – Pažinová 2009).

Nástěnné malby

Hlavní pozornost se samozřejmě soustředila na nástěnné malby (obr. 5–9). Jejich nejstarší vrstvu nelze oddělit od architektury kostela. Jak z hlediska technologického, tak z hlediska struktury maleb

■ Obr. 5. Nástěnné malby na jižní stěně lodi. Foto T. Berger.

■ Obr. 6. Nástěnné malby na severní stěně lodi. Foto T. Berger.

a jejich rozvržení v interiéru je zřejmé, že byly koncipovány a vytvořeny v první stavební fázi. Z dochovaných částí kompozice stěn vyplývá, že byla vytvořena jednotně, pro celou plochu interiéru kostela, a je dokladem koncepce výstavby obrazového programu stavby. Přestože se prakticky nic nedochovalo z výmalby východní stěny lodi (kromě fragmentů průběžného pásu medailonů) a celá západní stěna byla snesena již ve středověku, je možné rekonstruovat alespoň základní témata programu.

Stěny byly rozděleny do pravidelných horizontálních pásů, které respektovaly technologicky podmíněný postup kladení omítek; ty pak byly členěny vertikálně, do jednotlivých polí respektujících architektonické prvky. Dokladem je struktura polí v horním, okenním pásu. Ani u jednoho z oken se nedochovalo malířské orámování. Lze se domnívat, že to je zaviněno především stavem maleb v této části stěn a že by při důkladném ohledání po očistění maleb mohly být nalezeny alespoň fragmenty linky podobné té, která na vnitřní straně vítězného oblouku odděluje pás medailonů od stěny presbyteria. Analogicky můžeme

očekávat malířské zakomponování architektonicky neřešeného vítězného oblouku ve východní stěně nebo zaniklého vstupu v západní stěně. Předěly mezi obrazy jsou jednoduché, vytvořené dvojitou linkou.

Celkový koncept můžeme sledovat od horního pásu. Čtyři rohová úzká pole horního pásu nesla stojící jednoduché figury v delším šatu, pravděpodobně evangelisty. Na třech ze šesti podokenních polí byly rozpoznány polopostavy s nimbem v řaseném šatu, v jednom případě s předmětem (knihou?) v ruce. Jde pravděpodobně o část galerie světců, patriarchů a svatých králů, která pokračovala v průběžném pásu medailonů po celé délce lodi (velmi pravděpodobně i na zaniklé západní stěně) a presbyteria. Čtyři velká meziokenní pole horního pásu jsou velmi poničena, můžeme snad ale souhlasit s J. Krásou, že jde o scény ze Starého zákona. Celkem bezproblémová jsou pole se scénami mariánského cyklu ve středním pásu. Příběh od *Zvěstování* po *Útěk do Egypta* je úplný. Stejně tak scéna *Maiestas Domini* se polohou v presbyteriu a kompozicí nijak nevymyká své době. Zajímavé jsou scény flankující triumfální oblouk. Na jižní stěně jde o donátorskou scénu, čtyři figury, dvě menší a dvě větší, přicházejí směrem k presbyteriu, větší levá nese v ruce model kostela. Proti nim se vznášejí andělé. Na severní straně, pokud zatím víme, krácejí dvě vznešené postavy oděné do bohatých rouch k presbyteriu. Tato scéna rozhodně ne navazuje na novozákonní příběh, ale jak jsme poznali z logiky kladení obrazů na protilehlých stěnách,

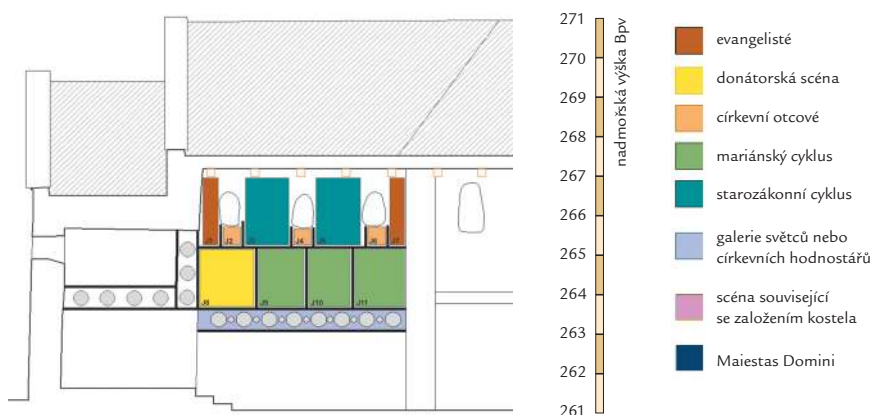
nepochybně souvisí s donátorskou scénou. Obě pak společně vypovídají o založení kostela. Abychom poznali i historický kontext maleb a celého kostela, hledejme tedy na jeho počátku fundátora z významné rodiny, kterého pojil vztah k nějaké významné události související s vysokým církevním prostředím (*Maříková-Kubková – Berger 2009*).

Datování kostela sv. Jiří v Kostoľanech pod Tribečom a jeho maleb je možné opřít o několik dat získaných z archeologického výzkumu, stavebně-historického a technologického průzkumu. Archeologický materiál s nálezy významných mincí může doložit dobu jeho založení na počátek nebo před polovinu 11. století. Použitá stavební technika z dlouhého lomového stavebního kamene přišla nejspíše z Moravy nebo Čech a je typická pro architekturu období od 9. do poloviny 11. století. Malby vznikly v rámci výstavby první stavební fáze, jak ukazuje technologický postup kladení omítek a rozvržení scén i celková struktura a kompozice maleb. Obsahem i technologií malby se ocitáme v okruhu raně středověkého umění. Kostolianské malby tedy uzavírají průkopnické a bohaté období raně středověkého umění ve střední Evropě, kde je většina starších nástěnných maleb známa jen ze špatně publikovaných, archeologicky nalezených fragmentů. Dodejme, že oblasti na sever od Alp na tom, kromě několika významných klášterů, nejsou lépe. Malby z kostela sv. Jiří v Kostoľanech pod Tribečom jsou nejen nejstaršími dochovanými nástěnnými malbami v našem regionu, ale

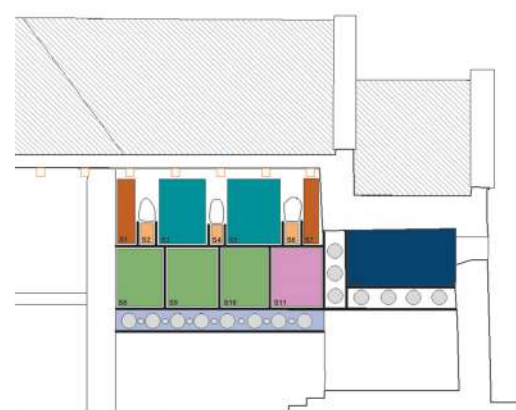
jsou také důležitým zdrojem poznání intelektuálního světa a úrovně raně středověkých elit, které obvykle poznáváme jen na základě archeologických nálezů hrobových výbav či často nespolehlivých historických zpráv.

Architektonická soutěž

Na základě proběhnuvších výzkumů a díky iniciativě pracovníků Pamiatkového úradu Slovenské republiky byl kostel sv. Jiří v r. 2009 zařazen na seznam European Heritage Label. Energie nahromaděná v týmu odborníků a dobrá spolupráce s ním přivedla duchovního správce farnosti k rozhodnutí vyhlásit jednokolovou ideovou architektonickou soutěž na obnovu kostela a architektonizaci nové přístavby, pro kterou měly být osloveny špičky slovenské a české architektury. Základním zadáním bylo sjednocení interiéru kostela na vysoké estetické úrovni za plného respektování památkově chráněných částí a odborníkem nastavených mikroklimatických podmínek. Osloveny byly a v termínu odevzdaly dva slovenské ateliéry (BKŠP Bratislava – architekti Pavol Paňák a Martin Kusý, NZW – architekti Tomáš Bujna a Pavol Jackovič) a dva české ateliéry (AP Ateliér Josefa Pleskota a ateliér Petr Franta Architekti – architekt Petr Franta). Pokud byla práce na podmínkách soutěže pro archeologa a historika architektury náročnou zkušeností, pak účast na dvoudenním zasedání poroty, kde autorka působila jako jeden z odborných poradců, se dá charakterizovat jako obtížná iniciační zkouška, ve které bylo třeba mít na zřeteli i netušené aspekty stavby. Všechny

■ Obr. 7. Ikongrafické schéma maleb – jižní stěna. Podle autorky.

■ Obr. 8. Ikongrafické schéma maleb – severní stěna. Podle autorky.

čtyři projekty byly velice zajímavé a nad každým se odehrála velmi dlouhá diskuse, vytvářející pozoruhodnou zpětnou vazbu. Zblízka bylo možné sledovat, jak s výsledky odborné práce archeologů a historiků umění pracují architekti, jak se jejich priority liší a jak nedostatečná znalost určitých aspektů staré architektury může výsledek velmi negativně ovlivnit, částečně i skrze nevhodně nastavené památkové podmínky. Vítězi soutěže se stali architekti z bratislavského ateliéru BKŠP (*Kusý – Paňák 2010; obr. 10*), kteří se okamžitě ujali své úlohy a snad ještě v letošním roce bude první etapa rekonstrukce dokončena.

To nejlepší nakonec

Protože rekonstrukce kostela vyžaduje snížení podlahové úrovně v interiéru, nezbylo než i zde provést revizní archeologický výzkum. Očekávání nebyla nijak velká. Jak vyplývá z publikace A. Habovštiaka (1968), původní terény byly silně narušeny novověkým pohřbíváním a vlastně i jeho archeologickým výzkumem. Vzhledem k probíhající diskusi o výšce původních podlah a jejich podobě byl projekt revizního výzkumu celkem jasné vytýčen.

K prvnímu překvapení došlo v presbyteriu. Ukázalo se, že v jeho severní polovině je dochována původní konstrukce vyvýšení presbyteria tvořená lomovým kamenem a prosypaná pravděpodobně čistým vápnem ještě se stopami výpalu. Bližší informace přinese až rozbor odebraných vzorků, na jehož výsledek si musíme počkat.

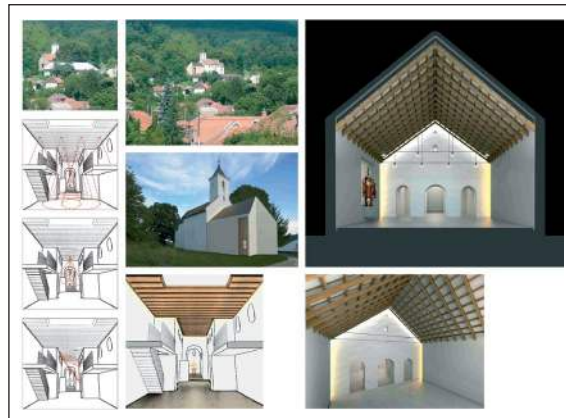
■ Obr. 9. Klanění tří mágů. Foto T. Berger.

K mnohem většímu překvapení ale došlo po začistění dochovaných ploch původního terénu. Již A. Habovštiak zachytil na severní straně lodi tři křivé jámy, ale nepřikládal jim žádnou větší důležitost. Ukázalo se, že podobná jáma se nachází v jihozápadním nároží kostela a všechny čtyři by mohly pocházet z křivé konstrukce starší než kamenný kostel. Při hmotové rekonstrukci křiv se ukázalo, že se hmotově naprosto vylučují se stojícími stěnami nejstarší části kamenného kostela. Výzkum pod vedením Petera Baxy tedy dostal nový směr. Postupně byly nalezeny ještě tři další křivé jámy, jedna před jihovýchodním nárožím lodi, dvě v presbyteriu, pod výše zmíněnou konstrukcí v severní polovině a druhá v jižní polovině pod nenarušenou stavební úrovní kamenného kostela. Postupně se před námi objevil půdorys menšího longitudinálního kostela křivé konstrukce.¹ Octlí jsme se v situaci, kdy se nám sice dostalo odpovědi, proč na tak odlehklém místě, mimo hlavní komunikační trasy, stojí tak mimořádně vybavený raně středověký kostel, ale kdy přibyla velká dávka dalších otázek, na něž nebude snadné hledat odpovědi (*Baxa – Maříková-Kubková 2010*).

V každém případě ale nález akceleroval jak práci architektů, tak zájem zainteresovaných úřadů. Můžeme jen doufat, že totéž se stane s postupně získávanými prostředky na rekonstrukci a že naplánované etapy, včetně tvorby naučné stezky kostolianskou dolinou, dojdou úspěšného dokončení. V roce 2013 by měl být kostel i naučná trasa otevřeny.

Literatura

- Baxa, P. – Bisták, P. 2009: Prvé výsledky revizného archeologického výskumu cintorína pri kostole sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. Monumentorum tutela 21, 53–64.
- Baxa, P. – Maříková-Kubková, J. 2010: Kostol sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. Predbežná správa z revízneho archeologického výskumu interiéru kostola v roku 2010. Zpráva pro Krajský pamiatkový úrad Nitra.
- Baxa, P. – Maříková-Kubková, J. v tisku: Der Vorgängerbau der St. Georgkirche in Kostoľany pod Tribečom, In (Poláček, L. – Maříková – Kubková, J. (eds): Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice VIII, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno
- Baxa, P. – Polanský, L. – Bisták, P. 2006: Hrobový nález denáru Oldřicha I. (1012–1033,

■ Obr. 10 Vítězný návrh z ateliéru BKŠP Bratislava, vizualizace.

1034) v Kostoľanoch pod Tribečom (Slovensko), Numismatický sborník 26, 260–265.

Bóna, M. 2010: Kostoľany pod Tribečom. R.k. kostol sv. Juraja (č. ÚZPF 1452/1). Návrh ochrany, obnovy a prezentácie národnej kultúrnej pamiatky. Zpráva pro Krajský pamiatkový úrad Nitra.

Borzová, Z. – Pažinová, N. 2009: Osídlenie Kostolianskej doliny. Monumentorum tutela 21, 29–44.

Habovštiak, A. 1968: Archeologický výzkum v Kostoľanoch pod Tribečom. Monumentorum tutela 2, 43–77.

Kusý, M. – Paňák, P. 2010: Kostol sv. Juraja, Kostoľany pod Tribečom. Architekti BKPS. Vítězný architektonický projekt uložený na farním úřadě v Ladčích.

Maříková-Kubková, J. – Berger, T. 2009: První stavební fáze kostela v Kostoľanoch pod Tribečom, Monumentorum tutela 21, 97–152.

Stašíková – Štukovská, D. – Hložek, M. 2009: Materiál korálikov z hrobu č. 78 z Kostoľan pod Tribečom, Monumentorum tutela 21, 73–90.

Šášky, L. 1968: Predrománsky kostol v Kostoľanoch pod Tribečom. Monumentorum tutela 2, 79–95.

Summary

The Church of St George in Kostoľany pod Tribečom – comprehensive research as a chance for the future

The Church of St George in Kostoľany pod Tribečom was discovered, studied in detail for the first time and repaired in the 1960s. Forty years following reconstruction, the church was again in poor condition; the church has become damp and the murals had deteriorated. The concentrated efforts of a team of experts have not only restored the church's standing among important Early Medieval sites, newly interpreted the finely preserved murals and discovered the church's older wooden predecessor, but have also created a foundation and conditions for preparing reconstruction and architectural competitions and given the church hope for another 1,000 years of service to Kostoľany parishioners.

¹ Výsledky výzkumu byly prozatím předneseny jen archeologické komisi svolané dne 4. 9. 2010, publikace se právě připravuje (*Baxa – Maříková-Kubková v tisku*).